

Egy évvel későbbi írásában O'Sullivan⁵ az addigi értelmezéstől eltérő módon foglalt állást a 200. sor *trepidatur* szavának, illetve – a Vergiliusra történő rájátszás jogos feltételezésével – a 201. sor *ultimus* szavának jelentését illetően. Előbbivel kapcsolatban kétségesnek tartja, hogy az valóban a tűz miatti *riasztásra* vonatkozna; szerinte a szó egyszerűen azt jelenti, hogy az alsóbb szinteken élők *önmagukért aggódnak*,⁶ ezért is nem értesül a tűzről a legfelső szinten lakó; utóbbival kapcsolatban pedig az *ultimus* térbeliségre vonatkozó jelentése mellett foglal állást: a kifejezést ugyanis meglátása szerint a Vergiliusnál szereplő *proximus* jelzőre (*iam proximus ardet / Ucalegon* [Verg. *Aen.* 2. 311–312]) történő utalásként kell értelmeznünk,⁷ így jelentése nem időviszonyra⁸ (a. m. 'utolsóként', 'legutoljára'), hanem térbeli elhelyezkedésre (a. m. 'legfelsőként') vonatkozik, amely értelmezést tovább erősíti a 200. sor utolsó, illetve a 201. sor első, iménti szava közti, térben feszülő ellentét is (*imis* ↔ *ultimus*). Lényegében tehát állítmányi értelmező helyett jelöletlen névmás-alany melletti *appositió*ként értelmezi a szót.

O'Sullivannek természetesen igaza van abban, hogy a kifejezés jelen kontextusban térbeli távolságot is kifejez. Nem látszik azonban ok rá, miért kellene egyszersmind kizárni annak időbeli vonatkozásait. Amennyiben ugyanis eltekintünk az utóbbtól, szükségszerűen arra az elhamarkodott következtetésre jutunk, amelyet végül ő is levon: a szöveg kontextusa így burkoltan azt sejtetné, hogy a padlásszobát bérlő *cliens* az *egyetlen*, aki bennél az épületben.⁹ Ő már túl messze van ahhoz, hogy időben értesüljön.

Látnunk kell azonban, hogy a *trepidatur* és az *ultimus* szavak illetén értelmezése egyszerre nem működik. Ha ugyanis a *trepidatur* alatt nem egyfajta riadóláncként terjedő figyelmeztetést értünk, aligha hihető, hogy a felfelé terjedő lángok egyedül a legfelső

⁵ J. N. O'Sullivan: Parody and Sense in Juvenal 3.198–202. *AJPh* 99 (1978) 456–458.

⁶ „*trepidatur ab* means 'the scare starts from' and nothing about raising alarms should be read into it: the occupants of the lower levels of the burning house are *trepidi* for themselves, [...]” Értelmezésében őt követi Courtney (*E. Courtney: A Commentary on the Satires of Juvenal*. Berkeley, California 2013. 153 [s. v. 200]), fordításában Adamietz Juvenal, *Satiren*. Ed., transl. J. Adamietz. München 1993. 51: „wenn von der untersten Treppe her Unruhe entsteht”, és Gellérfi (*Gellérfi G.: Elhagyom a várost! Iuvenalis 3. szatírájának fordítása. Antikvitás & Reneszánsz III* [2019/1] 140–141: „Hiszen ha az alsó szintekről mindenki elfut, a legfölső fog majd megégni”), ám Ferguson (*J. Ferguson: Juvenal, The Satires*. London 2001. 150 [s. v. 200. *trepidatur*]), Braund: i. m. (3. jegyz.) 208 (s. v. 198–201. *trepidatur*) és Braund: i. m. 2004 (4. jegyz.) 183 a korábbi interpretáció mellett foglalnak állást ('the alarm is raised'). Feltehetően Ferguson még nem is ismerhette O'Sullivan cikkét, ahogyan Green fordítása („If the alarm's at ground-level”) is korábbi Juvenal: *The Sixteen Satires*. London 1998).

⁷ Hasonlóan vélekedik Braund: i. m. (3. jegyz.) 208 (s. v. 198–201. *ultimus ardebit*) és Gellérfi G.: *Allúziós technika és műfaji hatások Iuvenalis szatíráiban*. Budapest 2018. 210, valamint számba veszik az allúziót erősítő további szövegelemeket és nyelvi alakzatokat is.

⁸ A fordítások viszont – már csak a vergiliusi allúzió visszaadhatatlansága miatt is – legtöbbször időben értelmezik a szót (Ramsay, Adamietz, Green, Braund). Gellérfi fordítása (lásd 6. jegyz.) ezzel szemben annak térbeliségét domborítja ki.

⁹ Ennek ellenére O'Sullivan értelmezése alapján (458) a *cliens* végül mégis ép bőrrel megússza: felfogása szerint ugyanis a szóban forgó tetőtéri lakos azonos a 203. sorban felbukkanó Cordusszal. Ahogy ugyanis Ucalegon lángolása Vergiliusnál annak házára vonatkozó metonímiaként értelmezhető, úgy ezt Cordus esetében is így értelmezi. Hasonló véleményen van Gellérfi: i. m. (7. jegyz.) 211 is.

lakótól vágnák el a menekülés lehetőségét. Ugyanakkor a szó riasztásra vonatkozó jelentése esetén is nehézségeink akadnak az *ultimus* szó helyre történő és egyben kizárólagos értelmezésével. Jóllehet Umbricius beszédére jellemző a rétorikai túlzás, mégiscsak szürreális volna azt feltételeznünk, hogy annyira kiszámítottan terjed a vészjelzés, és annyira sorsüldözött fent lakó *cliens*ünk, hogy egyedül ő nem hallja meg (vagy nem időben), míg mindenki más igen. A jelző térben történő értelmezésekor tehát semmiképp sem szabad kizárólagosságot feltételeznünk (vagyis hogy ő lesz az egyetlen áldozat), sokkal inkább egyfajta feltételes jelentésárnyalattal kell operálnunk (a. m. 'ha legfelül laksz, biztosan megégsz').

A szó időbeli vetületének párhuzamos relevanciája mellett szól az az egyszerű tény is, hogy egy ilyen szituációban – a lángok felfelé terjedésének következtében – az épület bármely pontjáról induljon is ki a tűz és a pánik, ha csak egyvalaki is bennég, az biztosan a legfelső lakó lesz, ha pedig a legalsó szinten gyullad ki a ház, a menekülési út hiánya miatt a bentrekedtek közül a legfelső ég meg *utolsóként*. Egyedüli voltánál sokkal valószínűbb és hangsúlyosabb tehát a rá váró szörnyű és biztos halál bekövetkeztének időbeli elnyúlása, mégha ennek tudatosulása pusztán a hallgatóságban megy is végbe: annak kifejezésre juttatása, hogy a tűzről még csak tudomása sincs, tovább fokozza az ábrázolt helyzet tragikumát.

Mindez azonban rávilágít arra is, hogy a *nammal* bevezetett magyarázó mondat lehetséges jelentésűl a fenti esetek mindegyike vagy valószínűtlen, vagy bármely más esetre is igaz állítást eredményez. A helyzet azonban könnyen orvosolhatónak látszik, ha másképp interpretáljuk a *trepidatur* igét. Ha ugyanis nem a lakókra, hanem a *lángnyelvekre* vonatkoztatjuk (a. m. „ha legalul csapnak fel a lángok, legfelső lakóként biztosan bennégsz, méghozzá utolsóként”),¹⁰ nemcsak a magyarázó mondat két tagmondata (*nam, si*) közötti összhang áll helyre, hanem az *ultimus* jelző *imis* által is sugallt térbeli vonatkozása is a lehető legerősebb lesz.¹¹ Ráadásul ez a jelentés – a szó stílusárnyalatának inkongruitása miatt – tovább fokozná az Umbricius beszédében mutatkozó stilisztikai anomáliát,¹² amely a tetőtérnek az ábrázolt tragikus helyzettel teljesen össze-

¹⁰ A szó ilyen értelmű, frázisban felvett jelentését egy Horatius-helyre hivatkozva (*sordidum flammae trepidant rotantes / vertice fumum* [Hor. c. 4. 11. 11]) mind a Forcellini- (trepido 4), mind a Klotz- (trepido 2 [v. *sachl. Subj.*]) és a Georges-féle szótár (trepido b [*übtr., von lebl. Subj.*]), valamint az Oxford Latin Dictionary (trepido 3a) is említi, a szöveghelyből adódóan aktív alakban. A fenti helyen (Iuv. 3. 200) szereplő alakot a paszszív példák között idézi Klotz (trepido 3 [*impersonell im Pass.*]) és Forcellini is ugyanebbe a csoportba (trepido 2c [*passive impersonaliter*]) sorolja, ám utóbbi csak további példaként, helymegjelöléssel utal rá. Az OLD a Iuvenalis-helyet a szó elsődleges jelentésénél hozza példaként, így annak mindkét hagyományos értelmezését támogatja (trepido 1a [=To act in a state of alarm or trepidation, panic.]). Georges nem említi. Forcellini ezenkívül idéz egy további, nézetünket támogató helyet Seneca *Thyestes*éből (*trepidantes foci* [768]), ahol a szó kétségtelenül rokon jelentésben fordul elő. Szövegkörnyezetben: *Impositas dapes / transiluit ignis inque trepidantes focos / bis ter regestus et pati iussus moram / invitus ardet* (Sen. *Thyest.* 767–770).

¹¹ Rendkívül érdekes, hogy Courtney a kérdéstől látszólag teljesen függetlenül ezt írja a 199. sor hangfestésével kapcsolatban: „There is a striking alliteration of 't', which may suggest trepidation or the crackle of flames” (*Courtney*: i. m. [6. jegyz.] 153).

¹² A jelenségre Iuvenalisnál lásd *Braund*: i. m. (3. jegyz.) 25–26; *Gellérfi*: i. m. (7. jegyz.) 23–24.

egyezettethetetlen *molles ubi reddunt ova columbae* jellemzése révén – minden bizonnyal szándékosan – erősen rombolja a szöveg befogadóra gyakorolt hatásosságát.¹³

Érdeemes egy másik szöveghelyet is megemlítenünk feltételezésünk támogatására. A fenti szóalak hasonló kifejezések kíséretében és párhuzamos kontextusban fordul elő Silius Italicusnál, amikor egy tengeri összecsapás alkalmával Himilco hajójának Corbulo általi felgyújtásáról és fokozatos lángba borulásáról olvasunk. Az irány ez esetben azonban éppen fordított: itt ugyanis a hajó fedélzete gyullad ki, és innen terjed a láng fokozatosan az evezősorok alsóbb szintjei felé.

Corbulo transgressus [...] 417
evadit tabulata super flammaque comantem
multifida pinum celso de culmine quassat. 420
inde atros alacer pastosque bitumine torquet,
amentante Noto, Poenorum aplustribus ignes.
Intrat diffusos pestis Vulcania passim
atque implet dispersa foros: trepidatur omissa
summis remigio; sed enim tam rebus in artis 425
fama mali nondum tanti penetrarat ad imos.
at rapidus fervor, per pingues unguine taedas
illapsus, flammis victricibus insonat alveo.¹⁴

(Sil. 14. 417, 419–428)

Duff és Kline¹⁵ fordítása az igét a tűz által a legfelső evezősor szintjén keltett *zavarrá* értelmezi.¹⁶ A két szövegrész ábrázolta körülmények valóban nagyon hasonlók: a zaj és a zűrzavar ugyanis egy tengeri csata közben természete szerint számos okból adódhat, Umbricius helyzetképe pedig jól szemlélteti, hogy a zsúfolt római bérházakban (például az alvás lehetetlensége a szüntelen zaj miatt [232–238]) és a római utcákon (például megütköző csapatok módjára egymásnak feszülő utcai tömeg [243–245]) hasonló állapotok tapasztalhatók. Elképzelhető tehát, hogy egy figyelmeztetést a zaj miatt a legjobb szándék ellenére sem sikerült távolabbi szintekig továbbítani.

Bár a iuvenalisi hely értelmezése szempontjából megvilágító volna, a *fama mali* (426) kifejezés alatt mégsem érthetünk a tüzesetre vonatkozó, előírászerű figyelmeztetést: a megszemélyesítés arra utal, hogy szó sincs szabályszerű riadóztatásról, pusztán

¹³ Amennyiben igazat adunk a *cliens*ünket a következő sorok Cordusával azonosító értelmezőknek (9. jegyz.), a szöveg tovább erodálja a sorokban felépített érzelmi felfokozottságot, hiszen a reménytelennek látszó helyzetfestés ellenére a szóban forgó lakó a tűzvész – bár kevés ingósága valóban odalesz – mégis túléli.

¹⁴ A szöveget az alábbi kiadás alapján idézem: Silius Italicus: *Punica*. Vol. 2. Transl. *J. D. Duff*. Cambridge, Massachusetts – London 1961.

¹⁵ Silius Italicus: *Punica* (The Second Carthaginian War). Transl. *A. S. Kline*. 2018 [online kiadás].

¹⁶ Sil. 14. 424–425: „In the confusion the upper banks of oarsmen ceased to row” (Duff); „Seeing the situation, the upper bank of oars ceased rowing” (Kline).

a riadalom fokozatos „leszivárgásáról” a hajótest alsóbb szintjeire. Ráadásul a helyek szűkös volta miatt (*rebus in artis* [425]) a figyelmeztetés nyomán kialakuló torlódás biztosan csökkentette volna a fentebbi szintek legénységének kijutási esélyeit is. Ez implicit módon a Iuvenalishnál Ucalegon viselkedéséből kiinduló, az alsóbb lakók önös élet- és vagyontmentését hangsúlyozó értelmezést tűnik erősíteni. Azonban épp a fenti siliusi hely mutat rá arra, hogy a riadalom nem csendben zajlik, a pánik hangjai akarva-akaratlanul is tájékoztatást nyújtanak – ha megkésve is – az alsóbb szintek felé. Minthogy pedig az önmagát féltő aggodalom hangjai minden bizonnyal ugyanígy terjednek, O’Sullivan fenti értelmezése erőteljesen függ a *trepidatur* ige láthatóan kérdéses jelentésétől.

Ám az ige riadalomra való vonatkoztatását Siliusnál a mellette álló előidejű *ablatus absolutus* szintén nehézkessé teszi. Ez ugyanis azt feltételezné, hogy a riadalom az evezőpadok elhagyását követően tört rá a legfelső szint legénységére, noha ez nyilvánvalóan épp fordítva történt: a fedélzeten támadt riadalom lehetett az oka padjaik elhagyásának. Véleményünk szerint tehát ezen a helyen is megnyugtatóbb fordítást ad az ige lángnyelvek elharapódzására történő vonatkoztatása. Ráadásul ennek elfogadása esetén a szöveg szemléletesebben festené le, amint a tűz fokozatosan, szintről szintre veszi birtokába a hajót: a fedélzet után a felső evezősor szintje következik, majd halad tovább, egyre lejjebb, egyre gyorsabban.

Ha tehát a mondat legfelső lakóra való kizárólagos vonatkoztatásával nem is, O’Sullivan intuíciójának forrásával messzemenőig egyetérthetünk: Umbricius a rétorika eszközeivel a legfelső lakót helyezi – a többi áldozatot háttérbe szorítva – a fenti néhány sor hangsúlyos pozíciójába. Indokoltnak látszik azonban a *trepidatur* ige eddigi értelmezésének módosítása, jelentése ugyanis véleményünk szerint nemcsak a bérház lakóinak valamely cselekedetére (aggodalom, riadóztatás), hanem a felcsapó lángnyelvek lobogására is megnyugtatóan vonatkoztatható.

TUHÁRI ATTILA
 PPKE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
 tuhariattila@gmail.com

A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)